परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल एक भूपरिवेष्ठित मुलुक हो । जसले न्यून विकसित मुलुकबाट विकास उन्मुख देशका रूपमा आफ्नो परिचय स्थापित गर्ने क्रममा रहेको र केही हदसम्म सफलता पनि पाएको छ । विविध कारणले नेपाल अशिक्षा र गरिबीको रेखामुनि त रहेको छ नै देशका कतिपय क्षेत्रमा कुपोषण, उच्च जन्मदर, उच्च विरामीदर र मृत्युदर, खोपको अभाव, सफा र स्वच्छ पिउने पानीको अभाव इत्यादि समस्याहरू चरम रूपमा रहेको देखा परि नै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा वातावरणीय स्वास्थ्यले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेर यसका विभिन्न पक्षहरूको निगरानी गर्न सक्नुपर्छ । वातावरणीय स्वास्थ्यले व्यक्तिको वरिपरिको संसर्गबाट शरीरमा रोगव्याध सर्नबाट बचाउँदछ भने व्यक्तिगत स्वास्थ्य सरसफाई उसकै शरीरसँग मात्र सम्बन्धित रहन्छ ।

वातावरणीय स्वास्थ्य मानवीय व्यवहारमा भर पर्दछ । जसले प्रत्यक्ष रूपमा स्वास्थ्य स्तरमा असर गर्दछ । जसको परिणाम स्वरूप विभिन्न प्रकारका सर्ने तथा नसर्ने रोगहरूले प्रश्रय पाउने गर्दछन् । वातावरणीय स्वास्थको महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमध्ये दिशापिसावको उचित विसर्जनलाई पहिलो र अति महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा लिन सकिन्छ । व्यक्तिगत सरसफाई, ध्वनि र वायुप्रदुषण नियन्त्रण, सफा र शुद्ध पिउने पानी वितरण जस्ता वातावरणीय स्वास्थ्यका पाटाहरूमध्ये स्वस्थ र सुखी जीवनयापनका लागि शरीरबाट निस्कने विकार पदार्थहरूको सुरक्षित र व्यवस्थित व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ भन्ने ज्ञान भएर मात्र र सोही अनुसारका व्यवहारहरू अनुशरण गर्न सकेमा स्वस्थकर जीवनयापनको अर्थपूर्ण हुने गर्दछ (अधिकारी, होम, पूर्वाञ्चल दैनिक) ।

एउटा स्वस्थ र आफैँमा सजग व्यक्तिले समग्र देशको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ किनकि उसले सबै पक्षबाट देशलाई माथि उठाउन विभिन्न योजना र परियोजनाहरू बनाउन सक्दछ । उसको जीवनशैली स्वस्थकर हुन्छ भने उसले गर्ने हरेक व्यवहारहरू स्वस्थकर र नक्कल गर्न योग्य हुने गर्दछन् । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी, संघ-संस्थाहरू स्वास्थ्यको स्तरलाई सुधार गर्न र व्यवस्थित गर्न लागि पर्दापर्दै ठूलो मात्रामा सरकारी बजेट खर्च हुँदा पनि ग्रामीण र सहरी क्षेत्रका जनताहरू विभिन्न प्रकारका सरुवा

तथा महामारीजन्य रोगहरूले मर्न बाध्य छन् । वातावरणीय स्वास्थ्यको क्षेत्रलाई चुस्त राख्न सरकारले खुला दिसापिसाब मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने कार्यहरू र चर्पी प्रयोग गर्न लगाउने प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहे तापनि सन् २०१७ सम्ममा नेपालमा चर्पी प्रयोगलाई पूर्ण गर्ने विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको लक्ष पूरा गर्न सबै पक्षबाट सहयोगको खाँचो पर्ने हुन्छ । देशको पूरा क्षेत्रलाई नहेरी झापा जिल्लालाई मात्र हेर्ने हो भने पनि ७८ प्रतिशत घरमा मात्र चर्पीको पहुँच रहेको जिल्ला खानेपानी डिभिजन कार्यालयले जनाएको छ । स्वास्थ्य र सरसफाईका लागि घर-घरमा चर्पी झापाको सन् २०१६ सम्म खुल्ला दिशामुक्त जिल्ला बनाउन हाम्रो अभियान भन्ने मूल नारालाई पूर्णता दिने समेत वातावरणीय स्वास्थ्यको चर्पी प्रयोगले स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धित ज्ञान, धारणा र व्यवहारको तुलनात्मक अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सन् २०१५ को डिसेम्बरभित्र शौचालय बनाई सक्ने लक्ष्य लिएका ताप्लेजुङ, सोलुखुम्बु, उदयपुर, झापा, मोरङ, सुनसरी र भोजपुर त्यसमा सफल हुनसकेको छैन । दक्षिणी झापाका गाविसहरूमा शौचालय प्रयोगबाट स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धि ज्ञान, धारणा र व्यहारको स्तर न्यून छ साथै त्यहाँ शौचालय नबनाउनेको सङ्ख्या उच्च रहेको छ । दलित, जनजाति र मुस्लिम समुदायको बाहुल्य रहेको सो क्षेत्रमा आर्थिक विपन्नता र अशिक्षाले जरो गाडेको पाइन्छ । विभिन्न संघ-संस्थाहरूको सहयोग र सहकार्यमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन रहेता पनि विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको लक्षलाई भेट्न २०१६ सम्म मात्र होइन सन् २०१७ भरि नै कार्यक्रमहरू सञ्चालन सर्वेक्षण, अनुसन्धान, स्वास्थ्य शिक्षा प्रदान गर्ने जस्ता क्रियाकलापहरू गरिनुपर्दछ । यस सोधले शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायको प्रतिनिधित्व गरे तापनि यसले समग्र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको लक्ष्यलाई सकारात्मक परिणाम प्रदान गर्नेछ । हामी स्वाथ्य रहने कि बिरामी भन्ने कुरा हाम्रो वरिपरिको वातावरणले निर्धारण गर्दछ । उदाहरणका लागि हामीले थुपारेको फोहोरहरू र मलमूत्रले नै विभिन्न प्रकारबाट हामीलाई हानी पुर्‍याउँदछ । यसले मुसा प्रजातिहरू र किराफट्याङ्ग्राहरू, झिँगाहरूलाई बासस्थान प्रदान गर्ने तथा सङ्ख्या बृद्धि हुन सहयोग गर्दछ । जसले गर्दा रोगका जीवाणुहरू हामीसम्म आइपुग्दछन् र बिरामी हुने गर्दछौं । त्यस्तै गरी पानीका स्रोतहरू खराब हुन्छन् र वरिपरिको वातावरण हेर्दै फोहोर र कुरूपलाग्दो देखिन्छ (ढकाल, नरेन्द्र) ।

हामीलाई जसरी प्रत्येक दिन खानाको जरुरी पर्दछ त्यसरी नै मलमूत्र विसर्जन पनि एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया हो । कतिपय शहरी तथा ग्रामीण भेगका जनताहरू खुला चौरमा

दिसापिसाब गर्न जान्छन् र खुल्लै छाड्ने गर्दछन् भने कोही गल्ली, सडकको छेउ, पार्क, खोला किनार, पानिका मुहान, करेसाबारी, बगैंचा, घर छेउ इत्यादिमा दिसा पिसाव गर्ने गर्दछन् जसले दुर्गन्ध र प्रदुषण फैलाउने गर्दछ साथसाथै सूक्ष्म विषाणुहरू, जीवाणुहरू र परजीवीका अण्डहरू उत्पादनमा सहयोग गर्दछ। राम्रोसँग हात नधुनाले दिसा पिसाब मार्फत हाम्रा खानेकुराहरू प्रदुषित हुँदै टाइफाइड, डाइरिया, जुका पर्ने, जण्डिस इत्यादि हुने गर्दछ। त्यस कारण यदि वातावरणीय स्वास्थ्यलाई ख्याल गर्दै नेपालकै अवस्थालाई हेर्ने हो भने दिसा पिसाबको सुरक्षित व्यवस्थापन भनेकै चर्पीको सही प्रयोग गर्नु हो ।

नेपाल बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक र बहुधार्मिक विशेषताहरूले समेटिएको मुलुक हो। त्यसमाथि यसको पूर्वी पहाडी भेगलाई किरात संस्कृतिको साम्राज्यका रूपमा नै लिइएको पाइन्छ। यसै वातावरणको बीचमा पूर्वी नेपालमा सानो समूहमा रहेको जाति हो कुमाल। यसलाई किरात भनेर भन्न नमिले पनि किराँतकै सन्निकट कुमाल जातिको संस्कृति किरातसँग मिल्दो र सम्बद्ध छ। झापा जिल्लाको र समग्र नेपालकै विभिन्न भागहरूमा छुट्टिएर रहेका कुमालहरू आफ्नो अस्तित्व बचावटको क्रममा जतासुकै रहे पनि आफ्नो उत्पत्ति र बासस्थान सङ्खुवासभा जिल्लाको तुम्लिङटारलाई नै भन्न रुचाउँछन् ।

यिनीहरूको जन्म संस्कार, विवाह संस्कार, मृत्यु संस्कार र चाडपर्व इत्यादि सबै जन्मका रूपमा केलाउने हो भने निकटम मिल्दो जुल्दो किरात संस्कार नै हुन आउँदछ। विवाहका क्रममा अपनाउने गरेका संस्कृतिका पाटाहरूले त झनै यसलाई त्यही पो हो कि भनेर झल्को दिने गर्दछ।

यिनीहरूको प्रमुख थरहरूमा पाठक ओझा भट्टराई दध पाउ, मुडुला कार्की, ढाले जस्ता ब्राह्मण क्षेत्रिसँग मेल खाने प्रकृतिका रहेका छन्। यिनीहरू सिस्नो, कालोदाल र कोदोको पिठो उपाध्य बाहुनले छाएमा प्रयोगमा ल्याउन चाहँदैनन्। आफ्नो पिसाचले अन्य समुदाय र जिवजन्तु बिरामी पर्न सक्ने भन्ने यिनीहरूको गहिरो अन्धविश्वासको आँफैले आफैँलाई त्यसको समस्या हलकर्ता हुँ भन्ने भावनाले र अशिक्षाका कारण आफैं दुःख पाइरहेको अवस्था छ। सरकारले जातजाति वर्गीकरणमा कुमाल समुदायलाई आदिवासी जनजाति अन्तर्गत छ। झापाको खुदुनावारी, शान्तिनगर, इलामका केही भागलाई आफ्नो बाहुल्य क्षेत्रका रूपमा चिनाउने यी जाति बढ्दो शहरीकरण, वैदेशिक रोजगारी तथा

आधुनिकतासँग सबै क्षेत्रमा फाटफुट पुगेको र आफ्नो अस्थित्व स्थापित गराउने क्रममा छन् (बराल, २००४) ।

अध्ययन क्षेत्र झापा जिल्ला शान्तिनगर गाविसमा रहेका कुमाल समुदायमा पनि चर्पीको प्रयोगका सम्बन्धमा विविध समस्याहरू व्याप्त रहेका छन् । उनीहरूमा दिसा पिसाबको उचित विर्सजन भनेको सफा र सुरक्षित चर्पीको प्रयोग हो भन्ने विषयको ज्ञान अभाव छ । चर्पीको सही प्रयोगले स्वास्थमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ भन्ने तथ्यबाट यस क्षेत्रका कुमाल समुदायहरू अनविज्ञ छन् । उनीहरूमा चर्पीको प्रयोग र त्यसबाट स्वास्थ्यमा प्रभावका सम्बन्धमा भएका ज्ञान र व्यवहारहरूको सकारात्मक परिवर्तनका निमित्त विभिन्न प्रकारका सूचना र स्वस्थ शिक्षा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल एक विकासोन्मुख राष्ट्र हो । यहाँका प्राय घरपरिवार गरिब, अशिक्षित र वातावरणीय सरसफाई सम्बन्धी ज्ञान नभएका छन् । यसकारण पनि मानवीय मलमूत्रको व्यवस्था गर्न सम्बन्धित प्रशासनलाई नै गाह्रो परिरहेको अवस्था छ । शहरी क्षेत्रमा त झनै मलमूत्र व्यवस्थापन कठिनाई भइरहेको छ किनकि भएका नदी नालाका किनाराहरू, बसपार्क, पार्क, जस्ता सार्वजनिक स्थलहरू मानिसहरूको पेट खाली गर्ने स्थानका रूपमा रहने गरेका छन् । त्यस्तै समस्या शान्तिनगर गाविसमा पनि रहेको र विशेष गरी शान्तिनगरका कुमाल बस्ती यस प्रकारका ज्ञान र धारणाबाट प्रताडित भएका छन् । यस समुदायका सदस्यहरू नजिकै रहेको टिमाई खोला, खारखोला, कुरुङ खोलाका किनार र खेतवारीलाई आफ्नै मलमूत्र त्यागको स्थानका रूपमा लिने गरेको पाइएकोले उनीहरूलाई विशेष गरी समस्याग्रस्त समुदायका रूपमा लिइएको हो । चर्पी प्रयोग गर्ने व्यक्ति या परिवारमा पनि पर्याप्त पानीको अभावमा चर्पीको सरसफाईमा उचित ध्यान केन्द्रित नभएको कारणले गर्दा चर्पीको प्रयोग र यसको प्रयोगबाट स्वास्थमा प्रभाव सम्बन्धि ज्ञान, धारणा र व्यवहार सम्बन्धी व्यवस्था र तुलना गर्नुपर्ने देखिएको हो ।

यो अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ताले मलमुत्र व्यवस्थापन सम्बन्धी विशेष अभ्यासको अध्ययन गर्ने छ भने चर्पीको प्रयोग, प्रकार र सरसफाई सम्बन्धी धारणाहरूको र व्यवहारिक पक्षको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने छ । यसरी यहाँको समस्या वातावरणीय स्वस्थमध्ये दिसा

पिसाव व्यवस्थापनकै उच्च रहेकोले शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायमा चर्पीको प्रयोग र यसको प्रयोगबाट स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन गर्नुपरेको हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि अध्ययनकर्तालाई प्रभावकारी रूपमा कार्य सम्पन्न गर्नका लागि उद्देश्यले सहयोग गर्दछ। कुनै पनि कार्यलाई निश्चित दायराभित्र रहेर कार्यलाई पूर्णता दिन उद्देश्यलाई व्यवहारिक रूपमा निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । उद्देश्यले के गर्ने, कति गर्ने, कसरी गर्ने जस्ता कुराहरूलाई दिशा निर्देशन गर्ने गर्दछ ।

यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य कुमाल समुदायको सामाजिक, आर्थिक अवस्था पत्ता लगाई उनीहरूमा सुरक्षित चर्पी प्रयोग र यसको प्रयोगबाट स्वास्थमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारहरू पत्ता लगाउनु हो भने त्यसका विशिष्ठ उद्देश्यहरू निम्न प्रकार छन् :

क. कुमाल समुदायमा चर्पीको प्रयोगले स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको स्थिति पत्ता लगाउनु ।

ख. कुमाल समुदायमा सुरक्षित चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी समस्याहरू र समाधानका उपायहरूको खोजी गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

कुनै पनि विषयको आफ्नै महत्व र पहिचान रहेको हुन्छ । हाम्रोजस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्वस्थ्य सेवा शिक्षा तथा जनचेतनाको कमीले गर्दा जनताको स्वास्थ्यस्थिति एकदमै नाजुक अवस्थामा रहेको पाइन्छ। स्वास्थ्य सम्बन्धी गरिएको यस प्रकारको अध्ययन अनुसन्धानले स्वास्थ्य समस्याको स्थिति, ज्ञान तथा अभ्यासको जानकारी दिने हुनाले यस अध्ययनको महत्व रहेको छ । राज्यले स्वास्थ्य र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा गरेको लगानी र त्यसको प्रभावकारिताको बारेमा यस प्रकारको अध्ययनले यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित जो कोहीलाई पनि महत्वपूर्ण सहयोग गर्नेछ। यस अध्ययनको औचित्य र महत्वलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

क. कुमाल समुदायका मानिसहरूको चर्पीको प्रयोग र यसको प्रयोगबाट स्वाथ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहार पत्ता लगाउन सहयोग गर्नेछ ।

ख. यस अध्ययनल कुमाल समुदायका मानिसहरूलाई सुरक्षित चर्पीको प्रयोग गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

ग. यस अध्ययनबाट आएको परिणामले यससँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्तालाई सन्दर्भसामग्रीको रूपमा सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

घ. चर्पी प्रयोग सम्बन्धी उचित नीति तथा प्रोत्साहन कार्यक्रम तयार गर्न सरकारी तथा गैह्र सरकारी संस्थालाई सहयोग गर्नेछ ।

ङ. यस अध्ययनबाट आएको परिणामलाई शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले विषय सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने छन् ।

१.६ अध्ययनको परिसीमा

कुनै पनि कार्यलाई पूर्णता दिई उद्देश्यमूलक बनाउनका लागि निश्चित सीमाभित्र रहेर सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । निश्चित कार्य गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत, साधन, जनशक्ति, बजेट, अनुसन्धानकर्ताको तीब्र रुचि तथा क्षमता साथै अध्ययन क्षेत्रको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी सोही अनुसार सीमाहरू निर्धारण गर्नुपर्दछ । यस प्रकार अध्ययन सीमाहरूलाई निम्नअनुसार बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

क. यो अध्ययन झापा जिल्ला शान्तिनगर गाविसमा अवस्थित कुमाल समुदायका १५० घरधुरीका ९९ जना महिला र ५१ जना पुरुष कुमालहरूमा आधारित छ ।

ख. यस अध्ययनमा उत्तरदाताका रूपमा घरमूली र आमाहरूलाई लिइएको छ ।

ग. यस अध्ययन चर्पीको प्रयोग र यसको प्रयोगले स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारको अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ ।

घ. तथ्याङ्क सङ्कलन साधनको रूपमा अन्तरवार्ता सूचीको प्रयोग गरिएको छ ।

ङ. यो अध्ययन शान्तिनगरको कुमाल समुदायमा गरिएको हुनाले नेपालका अन्य सबै ठाउँमा सामान्यीकरण गर्न सकिँदैन ।

१.७ अध्ययनमा प्रयोग गरिएको पारिभाषिक शब्दावली

चर्पीः- दिसा पिसाब विसर्जनका लागि बनाइएको व्यवस्थित कोठा या क्षेत्रलाई भनिनेछ ।

धारणाः- यस अध्ययनमा धारणा भन्नाले कुमाल समुदायमा चर्पी सम्बन्धी सोचाईको तह भन्ने बुझिनेछ ।

बालबालिकाः- ५ बर्ष मुनिका कुमाल थरका नानी केटाकेटीहरूलाई बुझिनेछ ।

विसर्जनः- यहाँ विसर्जन भन्नेले दिसा पिसाब उचित ठाउँमा फाल्ने भन्ने बुझिनेछ ।

स्वास्थ्यः- यस अध्ययनमा स्वास्थ्य भन्नाले शारीरिक रूपमा मात्र नभएर सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, संवेगात्मक रूपमा पूर्णता भएका व्यक्ति भन्ने जनाउनेछ (WHO 1940) ।

समुदायः- समुदाय भन्नाले निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समान किसिमको जीवनशैली, संस्कार, परम्परा, रीतिरिवाज, प्रथा, साझा लक्ष्य तथा हामी भन्ने भावना भएका मानिसहरूका समूहलाई जनाउनेछ ।

वातावरणः- यहाँ वातावरण भन्नाले मानिस बसोबास गरिरहेको क्षेत्रको वरिपरिको प्राकृतिक उपहारलाई जनाउनेछ ।

ज्ञानः- यस अध्ययनमा ज्ञान भन्नाले कुमाल समुदायमा चर्पी प्रयोगले हुने फाइदाहरूलाई बुझिनेछ ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

"रोगका कारक तत्व, वातावरण र पालनकर्ताबीचको सम्बन्धलाई टुटाउने हो भने रोग सर्नबाट बच्न सकिन्छ जुन वातावरणीय स्वास्थ्यको मूल मर्म हो" (www.who. orq.iom)

"शौचालयले दिशाबाट सर्ने रोगका जिवाणु, विषाणु तथा परजिवीहरूलाई मानव ससंगबाट पर राख्दछ" (इन्साक्लेपिडिया)।

हामीले पौराणिक युग, ढुङ्गेयुग गर्दै जीवन सङ्घर्षका क्रममा भएका विविध गतिविधिहरूको अध्ययन गर्ने हो भने बाँच्नका लागि शिकार गरी पोलेर या काँच्चै खाने, फलफूल कन्दमूलहरू खाने, जंगलमा फिरन्ते जीवन बिताउने गरेको तथ्यहरू पाउने गर्दछौं। उसले आफुलाई आवश्यक खानेकुराहरू खाने गरेको उल्लेख गरेको छ भने शरीरबाट निस्केको बिकारलाई कसरी फाल्दथ्यो भन्ने उल्लेख गरेको नपाइए पनि त्यसबेला दिसा पिसाब विसर्जन खुल्ला रूपमा नै हुने गर्दथ्यो भन्ने तत्थ्य त्यहाँ उल्लेखित व्यवहारको व्याख्याबाट थाहा लाग्दछ। त्यस्तै गरी ईतिहासमा उल्लेख भएका विभिन्न सभ्यताहरूको व्याख्यामासमेत विविध संस्कृति, दैनिकी, आराम, व्यायाम इत्यादिको उल्लेख गरेको पाइन्छ जसले गर्दा पनि यस अनुसन्धानकर्तालाई एउटा सानो समुदायको भएता पनि एक पाटोको ब्याख्या विश्लेषण र अनुसन्धान गर्ने उत्सुकता जगाएको छ। सिन्धु सभ्यता, ह्वाङ्गो नदीको सभ्यता होस् या नाइल नदीको सभ्यता अथवा हिन्दु परम्परा अनुसारका कुनै विधि विधानहरू र रहन सहनका व्याख्या होस् त्यहाँ आराम, भोजन, बास, सहबास जस्ता तत्वहरूको व्याख्या गरिएको हुन्छ भने विकार या उत्सर्जनलाई पनि व्यवस्थित रूपमा नभए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा केही न केही रूपमा ब्यवस्थापन गरिएको हुन्छ भन्ने थाहा लाग्दछ। विभिन्न दर्शन तथा विश्लेषणहरूले मानव मात्र नभएर सम्पूर्ण बहुकोषिय जीवहरू आफू स्वस्थ्य रहन आफ्ना बिकारलाई आफ्नो बासस्थानभन्दा केही पर विसर्जन गर्ने तथ्यले पनि यो आधुनिक समाजमा चर्पीको अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ। (रबिन्स, डिसेन्जो, भट्टाचार्य र अग्रवाल, २००९)

यहाँको सामाजिक आयामले व्यक्तिलाई सामाजिक अथवा मिलेर बस्न सक्ने, एक अर्कामा सहयोग गर्न सक्ने, सामाजिक मर्यादाको ख्याल गर्न सक्ने बुझाउँदछ भने त्यस अन्तर्गत अन्य पक्षहरू समेत समेट्दछ । त्यस्तै शारीरिक र मानसिक आयामहरूले नितान्त व्यक्तिगत पक्षहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्ने क्रममा उसको हातखुट्टा आँखा, नाक, कान, गुप्ताङ्ग तथा पेटको सरसफाई, उचित भोजन अनि विविध संवेगहरूको सिद्धान्तको व्याख्या गरेको छ । यसरी हेर्दा यो अनुसन्धानकर्ताले पनि यही स्वास्थ्यको परिभाषाले परिभाषित गरेको सम्पूर्ण आयामलाई वातारणीय तत्वसँग तुलना गर्दै यो अनुसन्धानमा उल्लेख गर्नेछ भने चर्पीको व्यवस्थापनलाई स्वच्छ वातावरणको एक महत्वपूर्ण पाटो मानेर अनुसन्धान गरेको छ । व्यक्तिगत इच्छा, आकाङ्क्षा, भावना र रुचिअनुसारका स्वास्थ्य शिक्षा कार्यक्रमहरूद्वारा नै स्वास्थ्य शिक्षा प्रदान गर्नु पर्दछ भने कुनै पनि व्यक्ति समाज, समुदाय वा लक्षित समुहको ज्ञान, धारणा व्यवहारमा परिवर्तन गर्नु छ भने त्यहाँ व्याप्त अस्वास्थ्यकर व्यवहारहरू पत्ता लगाउनु पर्दछ । (विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन)

यस्ता मान्यता र सिद्धान्तलाई आधार बनाएर म संलग्न यो अध्ययनले शान्तिनगर गा.वि.स.का कुमाल समुदायमा व्याप्त चर्पी सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहारको विश्लेषण गरेको छ । साथै आवश्यक निष्कर्ष निकाली सुझाव पेश गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.२ व्यावहारिक साहित्यको पुनरावलोकन

समस्यालाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्न, अनुसन्धानको औचित्यलाई प्रष्ट पार्न, उपर्युक्त अनुसन्धान विधि छनौट गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण प्रक्रियाको बारेमा निर्णय गर्न ठोस आधार प्रदान गर्दछ । यो अध्ययनमा शीर्षक वातावरणीय स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न पुस्तक, जर्नल, अनुसन्धान प्रतिवेदन लगायत अन्य अप्रकाशित अभिलेखहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। यो प्रस्तावना तयार पार्दा पुनरावलोकन गरिएको अभिलेखहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

ढकाल, (२०५२) द्वारा भक्तपुर नगरपालिका ठोस फोहोर व्यवस्थापन सम्बन्धी गरिएको अध्ययनमा सफा र स्वच्छ देखिएको शहरी क्षेत्रभन्दा गरिब र झुप्रो वस्ती भएको स्थानमा चर्पीको प्रयोग न्यून रहेको पाइएको छ । त्यसै गरी यस अध्ययनले सभ्य समाजले खुला चौरलाई चर्पीको रूपमा प्रयोग गर्नेभन्दा आर्थिक अवथा कमजोर भएका समुदायले चर्पीको विकल्पमा प्रयोग गरेको पाइयो ।

बैद्य, (१९८२) ले नेपालमा गरेको एक अध्ययनले नेपालमा १५ प्रकारका मुख्य स्वास्थ्य समस्याहरू रहेको कुरा देखाएका छन् भने उनको नेपालका लागि आवश्यकतामा आधारित विद्यालय स्वास्थ्य शिक्षा स्नातकोत्तर कार्यक्रम शीर्षकको शोधमा अस्वस्थकर, अति नाजुक पाँच समस्याहरू निम्न छन् : १) अव्यवस्थित बसोबास, २) स्वास्थ्य शिक्षाको कमी, ३) सरुवा रोगहरूको उपस्थिति, ४) अपर्याप्त स्वास्थ्य सेवा, ५) स्वच्छ र सुलभ खानेपानी ।

खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन विभाग, (१९९४) ले सरसफाईलाई वातावरणीय स्वास्थ्यलाई व्याख्या गर्दै भनेको छ- 'त्यस्ता क्रियाकलापहरू हुन जसले व्यक्तिगत स्वास्थ्यलाई सुधार गर्दै स्वस्थकर जीवनयापन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसमा व्यक्तिगत सरसफाई, सामुदायिक स्वास्थ्य, खाद्य स्वास्थ्य, स्वास्थ्य सफा र शुद्ध पिउने पानी, मानव मलमूत्रको उचित व्यवस्थापन ढल निकास, ठोस तथा सरल फोहोर व्यवस्थापन इत्यादि पर्दछन् ।'

स्वास्थ्य परियोजनाका लागि खानेपानी (१९९५) ले साना किसानहरू समूहहरूसँग गरेको अध्ययनले किसानहरूले आर्थिक तथा अन्य स्रोत सामग्रीहरूको अभावमा चर्पी निर्माण नगरेको होइनन्, उनीहरूले त आवश्यकता महसुस नगरेको निर्माण नगरेका रहेछन् ।

गौली, (१९९७) ले पोखरा नगरपालिका समुदायिक प्राथमिकता विद्यालयमा गरेको अध्ययनले सबै विद्यालयमा पानीका स्रोतहरू उपलब्ध भएको स्रोत नभएका स्थानमा माटाका भाडा, बाल्टी, गाग्री, डुमेमा पानी सञ्चित गएिको तर चर्पीको व्यवस्था भए पनि यसलाई दुर्गन्धमुक्त र सफा नराखेको पाइयो । कुनै पनि चर्पी सफा र सुरक्षित नभएको पाइयो । त्यस्तै फोहोर व्यवस्थापनका लागि कम्पोष्ट मल बनाउने, गाड्ने, जलाउने र अन्य विधिहरू अपनाउने गरेको पाइएको छ ।

महर्जन, (२०४५) ले कटुन्जे गाविसमा स्वास्थ्य शिक्षाका लागि सामुदायिक संघ-संस्था विषयमा गरेको अध्ययनले अस्वस्थ नेपाल हुनुमा खराब वातावरणीय सरसफाई रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् । जसले गर्दा असुरक्षित पानी, माटो प्रदुषण, अव्यवस्थित फोहोरमैला व्यवस्थापन, मलमुत्र विर्सजन र खराब बसोबास, अनुचित संन्तान इत्यादि समेत निम्त्याएको छ ।

सुवेदी, (२०४६) ले चैतु विहार पञ्चायतमा चर्पी समस्या सम्बन्धी अध्ययनमा त्यहाँका जनताहरूले स्कूल वरिपरि दिसा पिसाब गर्ने गरेको र त्यसले वरिपरिको वातावरण अस्वस्थ र दुर्गन्धित बनाएको पाइएको थियो। त्यसका प्रायः जस्तो स्कूलहरू स्वास्थ्यको दृष्टिमा कमजोर पाऱ्यो भने पानीको अभाव चर्पीको लगायत फोहोर व्यवस्थापनमा कमजोर रहेको पाइएको थियो।

धमला, (२०५२) द्वारा पशुपतिनाथ मन्दिर परिसरको पानी र वातावरण प्रदुषणका बारेमा गरिएको एक अध्ययनले यो क्षेत्र कुरूप हुनुमा ढल व्यवस्थापनको अभाव ठोस फोहोर व्यवस्थापन नहुनु, व्यक्तिगत शौचालय र सार्वजनिक शौचालय नदीमा जोडिनु इत्यादि रहेको। त्यसै गरी धार्मिक यात्रीहरू, तीर्थ यात्रीहरू र स्थानीय जनता नै पानी प्रदुषण गराउने मुख्य जिम्मेवारी रहेको पाइएको छ। उनको अनुसन्धानले त्यस्ता तत्वहरूको खोजी गरी निरुत्साहित गर्नुपर्ने र समग्र क्षेत्रको शुद्धतामा ध्यान दिइनुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

बालकोट गाविस, (२०५६) ले स्वास्थ्य शिक्षाका लागि सामुदायिक संघ-संस्था विषयमा गरिएको एक सर्वेक्षणले ७२.४१ प्रतिशत घरपरिवारको चर्पी भएको र २७.५९ प्रतिशत परिवार चर्पीविहीन रहेको तथ्य निकालेको थियो। चर्पी भएका मध्ये ४७.७१ प्रतिशतले आधुनिक, वैज्ञानिक चर्पी, ९.५२ प्रतिशतले बारेहोल चर्पी र ३०.९७ प्रतिशतले डगवेल प्रयोग गर्ने गरेका छन्। चर्पी नहुने २७.५९ मध्ये ८७.५ प्रतिशतले खुल्ला चौर प्रयोग गर्दछन् भने १२.५ प्रतिशतले करेसाबारी आफ्नै बगैंचा दिसा पिसाबको लागि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो।

बेलबासे (२०६३) ले "रूपन्देही जिल्ला पर्रोहा नमुना गा.वि.स.को आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइसम्बन्धी अध्ययन" शीर्षकमा त्रिभवन विश्वविद्यालय भूगो शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको लागि तयार गरेको शोधपत्रमा सबैभन्दा बढी आन्तरिक बसाइँसराइ पहाडी जिल्लाहरूबाट भएको पाइयो। जसले उक्त गा.वि.स.मा सकारात्मकभन्दा बढी नकारात्मक प्रभाव बढी पारेको पाइयो भनी निष्कर्ष निकालिएको छ।

वाग्ले, (सन् २००७) ले लमजुङ्ग जिल्ला, भोटेबडार गा.वि.स.मा सुरक्षित मातृत्व सेवाको सम्बर्द्धनमा स्वास्थ्य संस्थाको भूमिका सम्बन्धी अध्ययनमा ८१.८१ प्रतिशत

उत्तरदातालाई गर्भपतन सम्बन्धी ज्ञान भएको, ८६.६६ प्रतिशतलाई पूर्वप्रसुति सेवा सम्बन्धी ज्ञान भएको र गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परीक्षण गरेको बताएका छन् ।

२.३ अवधारणागत ढाँचा

वातावरणीय स्वास्थ्यको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको सफा र सुरक्षित चर्पीको प्रयोग र यसको स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी अध्ययनको ज्यादै नै ठूलो महत्व रहेको छ। कुमाल समुदायको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक स्थिति तथा चर्पीको उचित प्रयोगले स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको स्थिति पत्ता लगाई उनीहरूलाई चर्पी प्रयोगले हुने फाइदाका बारेमा उचित ज्ञान र अभ्यास अनि व्यवहारको विकास गराउन यस अध्ययनले सहयोग गरेको छ। यस अध्ययनको अवधारणागत ढाँचाले निम्न अवस्थाका समुदायका मानिसहरूमा चर्पीको प्रयोगमा स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहार पत्ता लगाउन सहयोग गरेको छ। यस अध्ययनबाट आएको परिणामले यससँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्तालाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा सहयोग पुऱ्याउने प्रयोग गरिएको छ। चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी प्रोत्साहनमुलक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गराउनका निम्ति सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थालाई सहयोग पुऱ्याउने आशा गरिएको छ। यस अध्ययनबाट आएको परिणामले विद्यार्थी र शिक्षकलाई शैक्षिक सामग्री तथा विषय सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस अवधारागत ढाँचालाई तल प्रस्तुत गरिएको चित्रले प्रस्ट पारेको छ भने यसलाई अवधारणाको रूपमा लिई आधुनिक र वैज्ञानिकीकरण गर्दै मलमूत्र व्यवस्थापन गर्ने र चर्पीको प्रयोग गर्ने भनी यस अध्ययनले अझ प्रस्ट पारेको छ ।

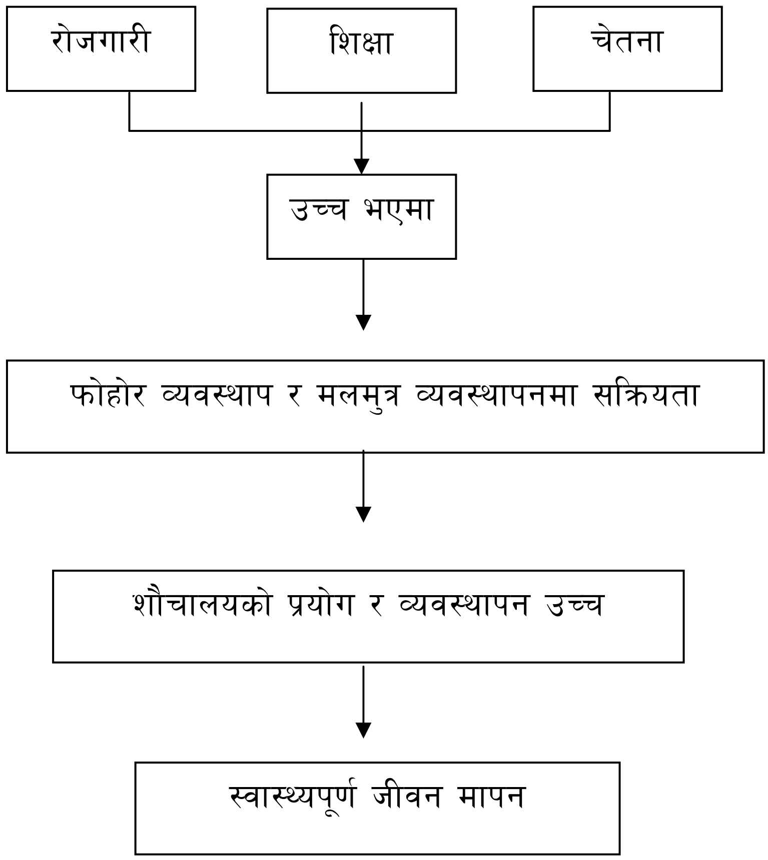

माथिको अवधारणागत ढाँचाको व्याख्यालाई तल प्रस्तुत गरिएका चित्रहरूले प्रष्ट पारेको छ भने शिक्षा, रोजगारी, गरिबी, चेतना, अज्ञान्ता, गरिबि, कुरीति आदिका चरणहरूलाई समेत समन्वयात्मक रूपमा रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ। त्यस्तै गरी मानिसको स्वास्थ्यमा खर्च गर्ने इच्छा शक्तिले चर्पी व्यवस्थापन र प्रयोगलाई सहयोग पुऱ्याई स्वस्थ्यपूर्ण जीवनयापनमा सहयोग गर्दछ भने उसको कमजोर चेताना, गरिबि, अज्ञानताले चर्पी प्रयोगलाई बाधा गर्दै रोग निम्त्याई मृत्युको मुखसम्म पुऱ्याउने गर्दछ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

यो अध्ययन झापा जिल्ला शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायमा रहेको चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारको अवस्थाको तुलना गरिएको छ। यस अध्ययनमा अध्ययन विधिका रूपमा अध्ययन ढाँचा, अध्ययन क्षेत्र र जनसङ्ख्या, नमूना छनौट प्रक्रिया, तथ्याङ्क सङ्कलनको साधन र सामग्री, तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया, तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण जस्ता पक्षहरू पर्दछन् ।

३.१ अध्ययन ढाँचा

यो अध्ययन वर्णानात्मक र परिमाणात्मक ढाँचामा आधारित छ। कुमाल समुदायमा रहेको सुरक्षित तरिकाबाट चर्पी प्रयोग र त्यसले स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभावहरू सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारलाई वर्णनात्मक र परिमाणात्मक रूपमा व्याख्या र तुलना गरिएको छ।

३.२ जनसङ्ख्या नमुना र नमुना छनौट रणनीति

यो अध्ययन झापा जिल्ला शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायमा गरिएको छ। यस गाविसमा १५० घरधुरी रहेको छ। यसको कुल जनसङ्ख्या १५० छ। जसमा पुरुष ५१ जना र महिला ९९ जना रहेका छन्।

उक्त जनसङ्ख्यालाई जनगणना विधिको प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरियो ।

शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायको बसोबास प्रायः एकै स्थानमा रहेको र उनीहरूको रहन सहन, पेशा, व्यवसाय पनि प्रायः एकै प्रकृतिको रहेको छ। त्यस्तै गरी उनीहरूको फोहोरमैला व्यवस्थापन तरिका, मलमूत्र व्यवस्थापन तथा अन्य प्रकारका स्वास्थ्य सम्बन्धी व्यवहार पनि एकै प्रकारको रहने भएको हुँदा यसमा सामान्य नमूना छनौट विधि अपनाउँदा फरक नपर्ने यो अनुसन्धानकर्ताले देखेको छ। त्यस्तै यो विधिले यहाँको बसाईको भूगोललाई समेत मध्यनजर गर्दै अनुसन्धानलाई सघाउ पुऱ्याएको छ। त्यसैले यसलाई मैले आफ्नो अनुसन्धानको रणनीतिको हिसाबले सामान्य नमूना छनौट विधिलाई लिएको छु।

३.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि प्राथमिकका साथै सहायक दुवै प्रकारका स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ। मूल रूपमा बन्द अन्तर्वार्ता सूचीबाट सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई प्राथमिक तथ्याङ्कका रूपमा लिइएको छ।

त्यसैगरी विभिन्न किसिमका साहित्यहरू, दस्तावेजहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई र गा.वि.स.को कार्यालय, शान्तिनगर गाविसबाट प्राप्त गरिने तथ्याङ्कहरूलाई सहायक तथ्याङ्कका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनको वैधता र स्तरीकरण

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका अनुसन्धानका विधिहरू र प्रयोग गरिएका साधनहरू तथा प्रश्नहरू पहिले पहिले गरिएका प्रमाणित अनुसन्धानहरूबाट लिइएको र ती अनुसन्धानहरू र त्यहाँ प्रयोग गरिएका प्रश्नहरू बैध र स्वीकृति भएकाले अध्ययनका लागि विभिन्न किसिमका रिपोटहरू, पोष्ट, कृतिहरू अध्ययन गरेर अनुसूचीको तयारी गरी गरिएको छ।

मेरो यो अनुसन्धानका क्रममा मैले मेरा स्वास्थ्य विषय शिक्षकहरू, अनुसन्धानका विज्ञहरू तथा सुपरभाइजरसँग बारम्बार परामर्श र छलफल गरी यो शोधपत्र तयार पारिएको हुँदा यहाँ प्रयोग गरिएका साधन तथा सामाग्रीहरू बैध रहेकामा म विश्वस्त छु।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि साधनको रूपमा अन्तरवार्ता सूचीको प्रयोग गरी अध्ययन क्षेत्रमा जानु पूर्व शान्तिनगर गाविसका बाह्र घरधुरीमा गई तथ्याङ्क परामर्श लिई प्रश्नहरूमा रहेको कमजोरी सुधार तथा परिमार्जन गरी अन्तिम रूप दिइएको छ। यस अभ्ययन विधिमा आफूसँग भएका अनुसन्धानका प्रश्नहरूको प्रयोग तथा अन्तर्वार्ताका लागि तयार पारिएका प्रश्नहरूलाई लक्षित समुहमा प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया पूरा गरिएको छ।

३.६ तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गर्नु अत्यन्त जरुरी हुन्छ। अनुसन्धानकर्ताद्वारा अध्ययन क्षेत्रबाट आएको तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार प्रतिशतमा बदली तालिकीकरण गर्ने स्तम्भ, बृत्तचित्र प्रस्तुत गरी सरल ढङ्गले तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गरिएको छ। साथै कुमाल समुदायमा चर्पीको प्रयोग र यसको प्रयोगबाट स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी रहेको ज्ञान र अभ्यासलाई तुलनात्मक रूपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ।

परिच्छेद चार : नतिजा र छलफल

यस परिच्छेदमा अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त भएको तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण, व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्राप्त सूचनाहरूलाई परिमाणात्मक तथा गुणात्मक रूपले व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ। यसमा कुमाल समुदायको जनसाङ्ख्यिक तथा सामाजिक, आर्थिक विशेषताहरू व्यक्तिगत सरसफाई, चर्पीको अवस्था चर्पीको प्रकार, चर्पीको सङ्ख्या, चर्पी सम्बन्धी ज्ञान र सम्बन्धित तथ्याङ्कलाई विशेष महत्व दिइएको छ ।

४.१ जनसाङ्ख्यिक तथा सामाजिक, आर्थिक विशेषताहरू

जनसख्या सम्बन्धी कुनै तथ्याङ्कलाई अङ्क गणितीय रूपमा व्यवस्था गरिन्छ भन्ने त्यसलाई जनसांख्यिक भनिन्छ। कुनै पनि समुदायमा विभिन्न जात, धर्म, पेश, रहनसहन, संस्कृति, चालचलन, भेषभूषा भएका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ। कुनै पनि देशको विकास त्यस देशमा रहेका जनताको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक अवस्था, स्थिति, नयाँ-नयाँ ज्ञानविज्ञान, चेतनाका कुराहरूमा निर्भर गर्दछ। एकातिर जनसङ्ख्या वृद्धि, अर्कोतिर चेतना पहुँचको अभावका कारण विशेष गरी सिमान्तकृत समुदायमा त्यसमा पनि कुमाल समुदायमा स्वास्थ्य सम्बन्धी ध्यान जान सकेको छैन। चर्पीको सही प्रयोगले पनि व्यक्ति, परिवार र समाजको स्वास्थ्यमा सकारात्मक र अव्यवस्थित प्रयोगले नकारात्मक प्रभाव पारी समाजको जनसांख्यिक बनोट, सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

विशेष गरी यस अध्ययनमा कुमाल जातिको सांस्कृतिक परम्परा, आर्थिक स्तर, शैक्षिक अवस्था चर्पीको प्रयोग, चर्पीको अवस्था, सङ्ख्या, उत्तरदाताको उमेरगत संरचनाको बारेमा स्थलगत अध्ययनपछि त्यसलाई चित्रण गरिएको छ ।

४.१.१ कुमाल जातिको धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परा

आफ्नो मूल थलो झापा र इलाम बताउने कुमाल समुदाय आफ्नो पहाड अथवा पूर्खा बताउँदा आफू यही जन्मी, हुर्की यस अवस्थामा रहेको बताउने गरेको पाइयो। मूल रूपमा हिन्दू धर्मसँग नजिक रहेको यो जाति धेरैजसो मानिसहरू हिन्दू धर्म अनुसार आफ्नो पुरोहित तथा परम्परा, सांस्कृतिक चाडपर्वहरू मनाउँदै आएका छन्। विश्वकर्मा पूजा, दशैं, तिहार तथा छठ पर्वहरू हिन्दू परम्परा अनुसार मनाउने गर्दछन् भने फोहोर व्यवस्थापनमा भने शिक्षाको कमीले गर्दा त्यति व्यवस्थित हुने गरेको पाइएन ।

४.१.२ कुमाल समुदायको आर्थिक जीवनस्तर

आदिवासीका रूपमा लामो समयदेखि यस क्षेत्रमा रहे तापनि कुमाल समुदायले यस क्षेत्रको प्राकृतिक स्रोतहरू जल, जमिन, जङ्गललाई अरू सरह उपयोग गर्न सकिरहेका छैनन् । अशिक्षा, पछौटेपन, अदक्ष कामदार भएका कारण यिनीहरूको आर्थिक अवस्था दयनीय रहेको छ । पाखुरी बजारेर ज्यालादारीमा काम गरेर, नोकर, हली, गोठालाका रूपमा रहेर दुई छाक टार्न अधिकांश कुमाल परिवारलाई धौ-धौ छ । परम्परागत रूपमा माछा मार्ने, पशुपालन गर्ने, शिकार खेल्ने, मुसा, गँगटा, चरा, स्याल, खिरखिरे मार्ने, कृषि मजदुरी गर्ने, चिया मजदुरी गर्ने, निर्माण मजदुरी, यातायात मजदुरीका रूपमा कार्य गर्ने भए पनि आफ्नो मुख्य पहिचान र अर्थ व्यवस्था यहाँसम्म सुधार रहनु भनेको माटाका भाँडाकुँडा या माटाका सामाग्री निर्माणा दै रहेको भन्न रुचाएको पाइएको छ । संगठित रहेर माटाका भाँडाकुँडाको निर्माण संकलन र हाटबजारमा व्यापार गर्ने परिपाटीले नै आफ्नो अस्तित्व कायम रहेको कुमाल समुदायिक स्वीकार्दछन् । हाल वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाहरूले गर्दा आर्थिक अवस्थामा केही परिवारको सुधार अवस्था रहे तापनि अधिकांशको अवस्था दयनीय छ । अनिश्चित आयस्रोत र पुर्ख्यौली सम्पति नभएका कारण अहिले पनि उनीहरूको परिवारमा आर्थिक संकट र पारिवारिक कलह जस्ता तनावहरूको उपस्थिति रहने गरेको पाइएको छ ।

तालिका नं. १ : उत्तरदाताको पेशागत स्थिति

पेशा	उत्तरदाताको सङ्ख्या	उत्तरदाता प्रतिशतमा
कृषि	४५	३०
ज्याला मजदुरी	१००	६७
व्यापार	३	२
वैदेशिक रोजगार	१	०.७
सेवा वा नोकरी	१	०.२
जम्मा	१५०	१००

अध्ययनका क्षेत्रमा कुमाल समुदायमा ३० प्रतिशत कृषि पेशामा निर्भर रहेको र उनीहरूको चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी अभ्यास सामान्य पाइयो । त्यसैगरी ६७.२ प्रतिशत

अथवा ३३६ जना ज्याला मजदुरीमा संलग्न भएको, २ प्रतिशत व्यापार, ०.६ प्रतिशत वैदेशिक रोजगारी तथा ०.२ प्रतिशत सेवा वा नोकरीमा जीवन निर्वाह गरेको र उनीहरूमा पनि चर्पीको प्रयोग र यसको स्वास्थ्यमा प्रभाव सम्बन्धी ज्ञानमा कमजोर रहेको पाइयो ।

माथिको तालिका र हामीलाई प्राप्त तथ्याङ्क हेर्दा आफ्नै जग्गा, जमीन नभएकाले अरूकोमा ज्यालादारी गरी जीविकोपार्जन गर्ने गरेको पाइयो । त्यसै गरी आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण आवश्यकता हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै चर्पीको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित हुनु परेको अवस्था छ। त्यसैले यस अनुसन्धानकर्ताको नजरमा न्यून आर्थिक अवस्थाको कारण सुरक्षित चर्पीको निर्माणमा समस्या भएको छ। फलस्वरूप खुल्ला रूपमा दिसापिसाव गरिने हुँदा विविध संक्रमक रोगहरूको जोखित उच्च रहेको पाइयो ।

४.१.३ शैक्षिक अवस्था

शिक्षालाई नै राष्ट्रको विकास, सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय पक्षहरूको प्रथम सूचकका रूपमा लिइन्छ। राष्ट्रको समग्र विकासका लागि शिक्षाले अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ। शिक्षा नै ज्ञानको ज्योति तथा सभ्यताको सूचक हो। शिक्षाले नै स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन अहम् भूमिका खेल्दछ। त्यसैले पनि भन्ने गरिन्छ : राम्रो शिक्षा पाएका नागरिकहरूबाट मात्र अब्बल दर्जाको सुशिक्षित, सुस्वास्थ्य तथा समुन्नत समाजको परिकल्पना गर्न सकिन्छ।

कुमाल समुदाय आर्थिक, सामाजिक पक्षबाट पछि परेकाले गर्दा शैक्षिक रूपमबाट पनि पछि परेको पाइएको छ। शिक्षाकै अभावका कारण स्वास्थ्य सम्बन्धी ध्यान नदिने, चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी सही ज्ञान, धारणा र व्यवहारको अवलम्बन गरेका छैनन्। कुमाल समुदाय प्रायः व्यक्तिले विद्यालय शिक्ष लिएका छैनन्। यसै सन्दर्भमा अध्ययन स्थलका कुमाल समुदायका मानिसको शैक्षिक अवस्था यस प्रकार छ :

तालिका नं. २ : शैक्षिक अवस्था

साक्षरताको स्तर	उत्तरदाता	
	सङ्ख्या	प्रतिशत
निरक्षर	११७	७८.४
साक्षर	१५	१०
प्राथमिक तह	१५	१०
निमावि तह	१	०.४
मावि तह	१	०.४
उच्च मावि तह	१	०.४
जम्मा	१५०	१००

माथिको तालिकाबाट प्राप्त सूचनालाई केलाउँदा जम्मा १५० उत्तरदातामध्ये निरक्षर ७८.४ प्रतिशत । साक्षर तथा कुनै पनि विद्यालय नगएका ११७ जना पाइयो । यहाँ प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गरेका १५ जना पाइयो तथा निम्न माध्यमिक तह पूरा गरेका १ जना पाइयो । त्यस्तै माध्यमिक तह पूरा गरिसकेका १ जना रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । त्यस्तै उच्च माध्यमिक तह पार गरेका १ जना अनुसन्धानको आधारमा थाहा पाइएको छ ।

राष्ट्रले 'सबैका लागि शिक्षा' भन्ने नारा ल्याए पनि व्यवहारिक पक्ष हेर्दा पूरा भएको देखिन्न। यसका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम आयोजना गर्नुपर्ने देखिन्छ। कुमाल समुदायमा शिक्षा प्रति खासै चासो नदिएको पाइयो। पढेर को ठूलो भएको छ र भन्ने उल्लटो तर्क उनीहरूमा पाइने गरियो। दिनभर विद्यालय गएर पढ्नुभन्दा अर्काकोमा काम गर्न जाँदा आयआर्जन हुने र जीवन निर्वाह सहज हुने तर्क कुमाल समुयदायका केही सदस्यहरूले गर्ने गर्दछन्। तथापि नयाँ पुस्ता विद्यालयतिर आकर्षित भएको पाइयो। यही

माथि प्रस्तुत तथ्याङ्कले पनि उनीहरू शैक्षिकस्तर र यसबाट उनीहरूमा भएको सुरक्षित चर्पी प्रयोग गर्नुपर्ने कारण त्यसले स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र अभ्यासहरूको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

४.१.४ उत्तरदाताको उमेरगत संरचना

यसै अध्ययन १५० घरको सम्पूर्ण आधारभूत जिम्मा लिनका लागि सधैं तयार रहने, सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरूको स्वास्थ्यमा विशेष सम्बन्ध राख्ने, खानपान, आराम इत्यादिको ख्याल गर्ने महिलाहरू र पुरुषहरूमा गरिएको छ । यस अध्ययनबाट के देखाउँछ भने ५ वर्षदेखि ४० वर्षसम्मका उत्तरदाताहरू रहेका छन् । जसको पूर्ण सहभागिताले यस अध्ययनको निष्कर्ष मानिन्छ ।

४.२ सुरक्षित चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यास

वातावरणीय स्वास्थ्यको एक महत्वपूर्ण पाटो खुल्ला दिसा पिसाव मुक्त रहनु पनि एक हो । त्यसका साथसाथै खुला दिसा पिसाप गर्नले अथवा चर्पीको प्रयोग नगरी गरिएको दिसा पिसाव विसर्जनले विभिन्न प्रकारका सरुवा तथा संक्रमणजन्य रोगहरूलाई बढावा दिने गर्दछ । झाडा पखाला, हैजा, टाइफाइड, जुका पर्ने जस्ता सामान्य लाग्ने तर स्वास्थ्यकर जीवनयापन पद्धतिलाई नै असर पार्ने रोगहरूको उपस्थिति सुरक्षित चर्पीको प्रयोग कमी आएको हुने गर्दछ ।

सुरक्षित चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान भन्नाले यहाँ शान्तिनगर गाउँ विकास समितिका कुमाल समुदायमा रहेको चर्पी सम्बन्धी व्यवहार कस्तो रहेको छ भन्ने कुरालाई जनाउँछ । शान्तिनगर गाविसका कुमाल समुदायमा रहेको चर्पी प्रयोग र त्यस सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारको स्थितिलाई निम्नानुसार देखाइएको छ ।

४.२.१ चर्पीको भौतिक अवस्था

चर्पीको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुराले नै कुमाल समयदायमा चर्पी सम्बन्धी ज्ञान प्रतिबिम्बित हुने गर्दछ । चर्पीको अवस्था भन्नाले चर्पी गर्न बस्दाको गोपनीयता, पानीको पर्याप्तता, छाना, भित्ता इत्यादिको ख्याल गरेको हुनुपर्दछ । अध्ययनमा समेटिएका १५०

घरधुरी कुमाल समुदायको चर्पीको अवस्थाको बारेमा गरिएको अध्ययनले निम्नानुसार निष्कर्ष चित्रमा दिइएको छ ।

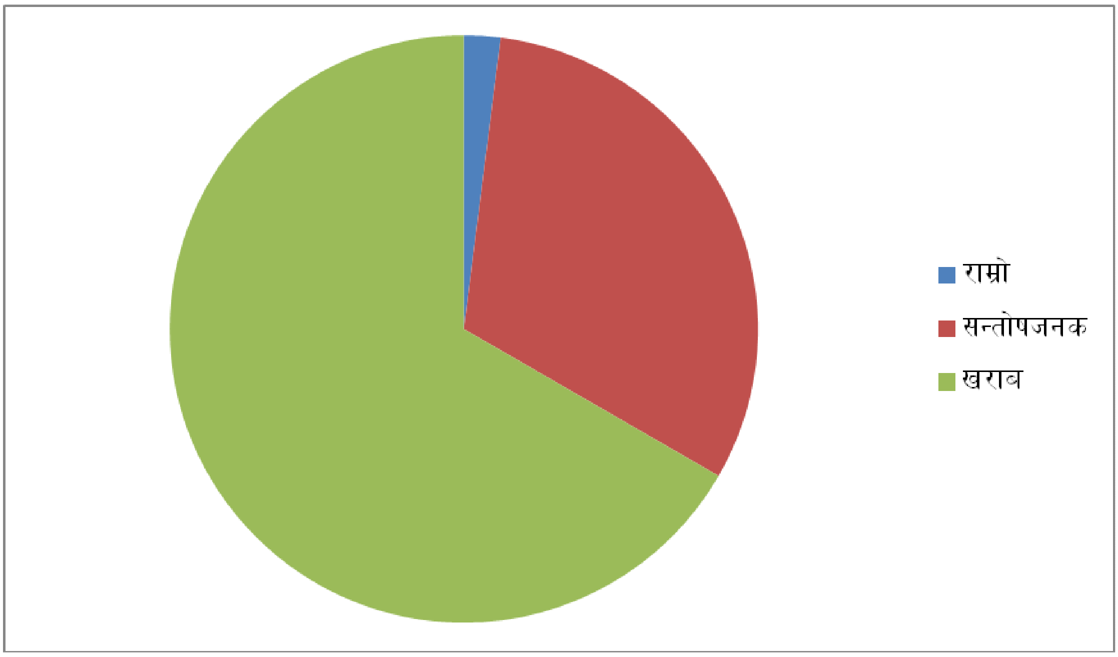

माथिको चित्र अनुसार १५० घरधुरीमध्ये १०० घरधुरीको चर्पीको व्यवस्था निकै खराब रहेको पाइयो । त्यस्तै गरी ३१.३३ प्रतिशत अथवा ४७ घरधुरीले प्रयोग गर्ने चर्पीको अवस्थालाई सन्तोषजनक २.२ र जम्मा २ प्रतिशत अथवा ३ घरधुरीको चर्पीलाई मात्र राम्रो रहेको पाइयो ।

४.३ चर्पीको प्यानको अवस्था

चर्पीको प्यानको अवस्थाबाट पनि शान्तिनगरका कुमाल समुदायक रहेको चर्पी सम्बन्धी दृष्टिकोण प्रष्ट हुने भएकाले यस अध्ययनमा उद्देश्य अनुसार चर्पीको प्यानको अवस्थालाई वर्गिकरण गरी अध्ययन गरियो । चर्पी गरेर नपखालिएको अवस्था, दिसा चर्पीमा छाडिएको, बाहिर नै दिसा गरिएको अवस्था अनुसार व्यक्तिको त्यस सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहार प्रष्ट हुने भएकाले तलको तालिका अनुसार डाटा संकलन गरिएको थियो ।

तालिका नं. ४ : चर्पीमा दिसा छाडिएको अवस्था

विवरण	जम्मा सहभागी परिवार	प्रतिशत
छ	२८	१८.६६
छैन	२	१.३३
सरसफाईमा कमी	१२०	८०
	१५०	१००

माथिको तालिका अनुसार जम्मा घरका शौचालयमा दिसा गर्ने प्यानमा नै चर्पी छाडिएको अवस्था। त्यसैगरी २ घर परिवारको शौचालयमा पटक्कै दिसा छाडिएको छैन अथवा सफा छ भने ८० प्रतिशत या नि ११२ घरका चर्पीमा सरसफाइमा कमी देखिएको छ। उनीहरूमा त्यस सम्बन्धी व्यवहारिक ज्ञानको प्रतिशत न्यून रहेको थाह पाइयो।

४.३.१ चर्पीमा पानीको पर्याप्तता

यस अध्ययनमा १५० घरधुरीको चर्पीको प्रत्यक्ष अवलोकन गर्दा पानीको अवस्था निम्नानुसार पाइयो।

तालिका नं. ५ : चर्पीमा पानीको अवस्था

उपलब्ध पानीको स्रोत	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
धारा जडान भएको	३	२
बाल्टीमा लैजानु पर्ने	१३५	९०
पानीको स्रोत नभएको	१२	८
जम्मा	१५० घरधुरी	१००

माथिको तालिका अनुसार व्यवस्थित र प्रचुर मात्रामा पानी उपलब्ध भएका घर परिवारका शौचालय जम्मा ३ वटा अथवा २%, त्यस्तै बाल्टीका, टोकरीमा पानी लिएर जानु पर्ने शौचालय भएका परिवार १३५ अथवा ९० प्रतिशत र पानी नै उपलब्ध नभएका दुर्गन्धित र अव्यवस्थित शौचालय ८ वटा पाइएको थियो । यसबाट पनि कुमाल

समुदायमा चर्पीको महत्व र धारणाबारे ज्ञान अभाव रहेको पाइएको छ ।

४.३.२ चर्पीबाट पानीको मुहानको दुरी अथवा खानेपानीको स्रोतको दूरी

यस अध्ययनमा समेटिएका १५० घर धुरीका शौचालय समेटिएका थिए । यहाँको परिवारले न्यूनतम् मापदण्ड समेत नसमेटिकन चर्पी निर्माण गरेको पाइएको थियो । चर्पी र खानेपानीको स्रोतका विषयमा दूरी न्यूनतम् ४८ फिटसम्म रहनु पर्ने मान्यतालाई आधार मानी अध्ययन गर्दा निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको अनुसारको अवस्था पाइयो ।

तालिका नं. ६ : चर्पीबाट पानीको मुहानको दुरी अथवा खानेपानीको स्रोतको दुरी

पानीको स्रोत र शौचालयको दूरी	सहभागी घर परिवार	प्रतिशत
४२ फिटभन्दा बढी दूरीमा	५० घरका शौचालय	३३.५%
४२ फिटभन्दा कमी दूरीमा	१०० घरका शौचालय	६६.५%
जम्मा	१५० घरका शौचालय	१००%

माथिको तालिका अनुसार खानेपानीको स्रोतभन्दा ४२ फिटभित्रै करिब १०० घरधुरीका शौचालय र पानीको स्रोतको दुरी ४२ फिटभन्दा बढी घरधुरीको सङ्ख्या ५० अथवा ३३.५./.रहेको पाइयो ।

४.३.३ चर्पीको सरसफाई गर्ने अवधि वा समय

चर्पीका लागि दुर्गन्धरहित र स्थायी बनाउन यसको नियमित सरसफाई हुन जरुरी छ। पानी उपलब्ध भए पनि राम्रो पूर्वाधार भए पनि यसको सरसफाइमा उचित ध्यान पुऱ्याएन र सरसफाइमा समय दिइएन भने यसको प्रभावकारिता प्रतिशत घट्न जाने हुन्छ ।

यस कुमाल समुयदायमा गरिएको अध्ययनमा सहभागीहरूको चर्पीको अवस्था, चर्पी सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहारबारे प्रष्ट हुन्छ। यस अध्ययनमा दैनिक सरसफाई गर्ने, प्रत्येक हप्ता दिनमा सफाई गर्ने र प-पन्द्र दिनमा सफाइ गर्ने र सफा गरेको थाहा नभएको गरी चार वर्गमा अनुसन्धान केन्द्रित रही निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. ७ : चर्पीको सरसफाइ गर्ने अवधि वा समय

सरसफाइको तालिका	घरधुरी	प्रतिशत
प्रत्येक दिन सरसफाई गर्ने	३	२
प्रत्येक हप्ता सरसफाई गर्ने	३७	२४.६६
प्रत्येक १५ दिनमा सफाई गर्ने	३५	२३.३३
सरसफाई गर्नै पर्ने कुरा थाह नभएका	७५	५०
जम्मा	१५०	

माथिको तालिकाबाट कुमाल समुदायमा चर्पीको अवस्था र ज्ञान धारणाबारे स्पष्ट चित्र प्रतिबिम्बित हुने गर्दछ। प्रत्येक दिन चर्पी सफा गर्ने घर परिवारको सङ्ख्या ३ अथवा २./. प्रतिशतबाट यो सङ्ख्या चर्पीप्रति सचेत र जानकार रहेको देखाउँछ तर यो प्रतिशत निकै कमी रहेको पाइयो।

त्यस्तै प्रत्येक हप्ता चर्पीलाई सफा गर्ने समुदायको प्रतिशत ३०% मात्र पाइयो भने ६० घरधुरीले प्रत्येक १५ दिनमा एक पटक सरसफाई गर्ने गरेको बताएका थिए। त्यस्तै यस समुदायमा ५० घरधुरीले सरसफाइ गर्नुपर्ने कुराबारे थाहा नै नभएको र चर्पी भनेको फोहोर नै हो, कहाँ सफा गर्ने ? जस्ता प्रतिप्रश्न गरेको पाइएको थियो।

४.४ खराव चर्पीको प्रयोग गनुपर्ने कारण

खराव चर्पीको नै प्रयोग किन भनेर कुमाल समुदायका १५० घरधुरीलाई गरिएको अनुसन्धान र अध्ययनमा समग्रमा धरै उत्तरदाताबाट आएको उत्तरलाई विश्लेषण गर्दा आर्थिक अवस्था र स्वास्थ्य शिक्षाको कमी नै रहेको पाइयो। विहान –बेलुका हातमुख जोड्न आफ्नो ज्याला, मजदुरी र किसानी व्यवसायले असहज भइरहेको अवस्थामा चर्पीलाई व्यवस्थापन गर्न र सरसफाइमा खर्च गर्न असमर्थ रहने प्रवृत्तिका उत्तरहरू आएको थियो। जसलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. ८ : खराब चर्पीको प्रयोग गर्नुपर्ने कारण

खराब चर्पी प्रयोग गर्नु पर्ने बाध्यता	उत्तरदाता (एकजना मुली)	प्रतिशत
खर्च नभएर	१३२.६६	६६.३३
थाह नभएर	५०	३३.३३
नभ्याएर	५	३.३३
जम्मा	१५०	१००

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा ज्यादा कुमाल समुदायका ६३.३३% सदस्यहरूले खर्च अभाव नै चर्पीको सही प्रयोग नहुनुको कारण बताएका छन् भने थाह नभएर अथवा शिक्षाको कमी अथवा स्वास्थ्यको जानकारीको अभावका कारण ५० घरका उत्तरदाताले दिएको उत्तरबाट अर्को कारण रहेको थाह भएको छ। त्यसै गरी ५ घरधुरीको उत्तरदाताले गैरजिम्मेवार तरिकाले नभ्याएर चर्पीको सही प्रयोग गर्न नसकेको जस्तो जवाफ दिइएको पाइयो। यसको प्रतिशत ३.३३ रहेको छ।

माथिको तालिकालाई हेर्दा सबैभन्दा बढी अथवा ९५ घरधुरीको जवाफ हेर्दा चर्पीको सही र समुचित प्रयोग हुन नसक्नु आर्थिक अवस्था कमजोरी हुनुसँग सम्बन्धित रहेको तथ्य पत्ता लागेको छ।

४.४.१ शिक्षा र आर्थिक अवस्था नै चर्पीको सही प्रयोगको एक उपाय

यहाँ यस कुमाल समुयदायमा गरिएको चर्पीको प्रयोग र यस सम्बन्धी ज्ञान धारणा र समाधानको उपाय विषयक अध्ययनमा के गर्दा चर्पीको प्रयोगका लागि सबैलाई सामेल गराउन सकिन्छ भन्ने विषयमा गरिएको प्रश्न र उत्तरदाताको उत्तरका आधारमा सम्बन्धित उपायहरू निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ९ : शिक्षा र आर्थिक अवस्था नै चर्पीको सही प्रयोगको एक उपाय

के गर्न सकिन्छ	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
सरकारले अनुदान दिनु पर्ने	१३०	८६.६६
स्वास्थ्य शिक्षा र चर्पी सफा बारे समुदायलाई बुझाउनु पर्ने	२०	१३.३३
जम्मा	१५०	

माथि प्रस्तुत तालिकाबाट न्यून आर्थिक अवस्था भएका कुमाल समुदायका उत्तरदाताहरूको जवाफमा सरकारले नै पैसा दिनुपर्ने, चर्पी बनाई दिनुपर्ने जस्ता उत्तरहरू सही चर्पी प्रयोगका लागि विकल्प रहेको बताएका थिए। न्यून आर्थिक अवस्था र बिहानबेलुको छाक टार्न धौ-धौ परिरहेको अवस्थामा 'चर्पी बनाएर सुरक्षित शौचालय' भन्ने नारा लिएर हिँड्न नसक्ने भन्ने उनीहरूको तर्क थियो। यस्ता १३० घरधुरीले हामीलाई अनुदान भए सुरक्षित शौचालय प्रयो गर्ने बताएका थिए भने बाँकी अध्ययन/अनुसन्धानमा समेटिएका २० घरधुरीले स्वास्थ्य शिक्षा र चर्पी सम्बन्धी ज्ञान धारणा र व्यवहारबारे बुझाए मात्रै आफैं चर्पी प्रयोगका लागि कुमाल समुदाय जागरुक हुने कुरा बताएका छन्। तर यो प्रतिशत न्यून रहको छ। यसरी हेर्दा शान्तिनगरका कुमाल समुदायमा चर्पी प्रयोगलाई सही र व्यवस्थित बनाउन स्थानीय जनप्रतिनिधि, गाविस कार्यालय कर्मचारी, स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरू, बुद्धिजीवीहरूले आ-आफ्नो तरिकाबाट चर्पीलाई स्वास्थ्य समस्यासँग अन्तर सम्बन्धित गराई बुझाउनु पर्ने देखिन्छ ।

४.४.२ चर्पीका प्रकारहरू

न्युन आर्थिक अवस्था भएका शान्तिनगरका कुमाल समुदायहरू आधुनिक र वैज्ञानिक चर्पीका बारेमा अनविज्ञ रहेको भन्ने यस अध्ययनका क्रममा थाहा हुन आएको छ। जम्मा ३ घरधुरीले पानीको राम्रो व्यवस्था सहित चर्पी निर्माण गरे तापनि अन्यको खाल्डे चर्पीके रूपमा काम चलाएको पाइएको छ। चर्पीका प्रकारहरू पूर्ण रूपमा स्पष्ट उल्लख नभए पनि अनुसन्धानका क्रममा भेटिएका चर्पीका प्रकारहरूको विश्लेषण गर्दा निम्नानुसारका चर्पीहरू पाइए जुन यस तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. १० : चर्पीका प्रकारहरू

चर्पीका प्रकारहरू	सङ्ख्या	प्रतिशत
वाटरशिल वा आधुनिक	१	
खाल्डे चर्पी	१४०	
बोराले बेरेर बनाइएका कमसल चर्पीहरू	९	६
जम्मा	१५०	१००

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा अनुसन्धानमा समेटिएका १५० घरधुरीमध्ये १४० अथवा ९३.३३./. को खाल्डो चर्पी ९ प्रतिशते बोराले बेरेर बनाइएको चर्पी र ०.६६ प्रतिशत अथवा १ जनाले आधुनिक र वैज्ञानिक चर्पी प्रयोगमा ल्याएको पाइएको छ।

४.५ मुख्य प्राप्तिहरू

शान्तिनगर गा.वि.स.मा रहेका कुमाल समुदायमा रहेको चर्पी सम्बन्धी ज्ञान धारणा र अभ्यासको अभाव र त्यसले पारेको प्रभावका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क) यस अध्ययन क्षेत्रका कुमाल समुदायमा ३० प्रतिशत कृषि पेशामा ६७.२ प्रतिशत ज्याला मजदुरी गर्नेहरूको सङ्ख्या २.० प्रतिशत व्यापार गर्नेहरूको सङ्ख्या ०.६ प्रतिशत वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको सङ्ख्या ०.२ प्रतिशत नोकरीमा लागेकाहरूको

सङ्ख्या पाइयो । जसले गर्दा यस अध्ययनको शीर्षकले खोजेको तथ्याङ्क पनि राम्रो नै पाइयो ।

ख) यस अध्ययन क्षेत्रको शैक्षिकस्तर हेर्दा माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ०.४ प्रतिशत र निम्न माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ०.८ प्रतिशत प्राथमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ९० प्रतिशत तथा निखारमा ७८.४ प्रतिशत रहेको पाइयो । जसमा महिलाहरू भन्दा पुरुष बढी शिक्षित रहेको पाइयो ।

ग) कुमाल समुदायको आर्थिक अवस्था समग्रमा हेर्दा न्युन र तरल स्थितिको यस अध्ययनले देखाएको पाइयो ।

घ) चर्पीको अवस्था हेर्दा यसको भौतिक तथा सामान्य पूर्वाधार समेत कमजोर रहेको निष्कर्ष यस अध्ययनले देखाएको छ ।

ङ) चर्पी पानीको उपलब्धता हेर्दा १० प्रतिशतको चर्पीमा पानीको उपलब्धता राम्रो देखियो भने ९० प्रतिशतको चर्पीमा पानी नै नभएको र शौचालय दुर्गन्धित भएको देखियो ।

च) उत्तरदाताको जवाफलाई प्राप्तिका रूपमा व्याख्या गर्दा खाना, लाउन नपुगिरहेको अवस्थामा चर्पीमा लगानी गर्नु नाटकै जस्तो हो भन्नेहरूको सङ्ख्या ७० प्रतिशत रहेको पाइयो ।

छ) सरकारले लगानी गरिदिएमा आफू सुबिधायुक्त वैज्ञानिक चर्पी निर्माण गरिदिने तर आफै लगानी गर्नुभन्दा खुला रूपमा दिशापिसाव गर्नु नै ठीक ठान्नेको सङ्ख्या ७५ प्रतिशतभन्दा माथिको सोच रहेको पाइयो ।

ज) चर्पी किन आवश्यक छ भन्ने विषयमा यस कुमाल समुदायका सम्पूर्ण सदस्यहरू रोगका किटाणु र सरसफाईको अन्तरसम्बन्धको अनभिज्ञ रहेको पाइयो ।

झ) यस अध्ययनको निष्कर्षमा हेर्ने हो भने चर्पी तथा त्यसको अवस्थाका सम्बन्धमा घरमूली या अभिभावक नै जिज्ञासु र जिम्मेवार नभएको पाइयो ।

ञ) यस अध्ययनले शान्तिनगर गा.वि.स.को मात्र नभएर यस जिल्लामै रहेका कुमाल समुदायको चर्पीको अवस्था र ज्ञानको प्रतिशत निर्धारण गर्दा

ट) उत्तरदाताको चर्पी सम्बन्धी ज्ञानले समग्र समुदायको शैक्षिकस्तर न्युन रहेको प्रष्ट पाइयो ।

ठ) उत्तरदाताको अपेक्षा सरकारी बजेटबाट नै चर्पीको सम्पूर्ण व्यवस्था गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने रहेको पाइयो ।

ड) करिब ८५ प्रतिशत उत्तरदाताहरू तथा उनीहरूका परिवार चर्पी सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहार अनि त्यसबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावबारे अनभिज्ञ रहेको पाइयो ।

ढ) समग्रमा गरिएको अध्ययनले कुमाल समुदायको आर्थिक अवस्था सुधार गर्ने प्रवृत्तिमा कार्यक्रमा योजनाहरू, स्वास्थ्य शिक्षाका कार्यक्रमहरू तथा शैक्षिकस्तर माथि उठाउने प्रकृतिका शैक्षिक योजनाहरू लागु गरिनुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष निक्लिएको र जसलाई हामी प्राप्तिअन्तर्गत राख्न सक्छौं ।

कुमाल समुदायमा चर्पी सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासहरू

क) जम्मा अध्ययनमा समेटिएका घरधुरीकै अध्ययनबाट हेर्ने हो भने कमजोर आर्थिक अवस्थालाई कारणका रूपमा देखाएर चर्पी प्रयोगमा कठिनाइ भएको र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न नसकेको समस्या देखिन आएको छ ।

ख) शिक्षाको कमी अथवा कारकतत्व, रोग र वातावरणको उचित संयोजन भएमा रोगको उपस्थिति अनिवार्य हुने गर्दछ भन्ने तथ्यगत कुराहरूलाई कुमाल समुदायले बुझ्ने कोशिस नगरेको पाइएको छ ।

ग) सामाजिक अगुवा, छरछिमेकी, नोकरीमा गएका तथा वैदेशिक रोजगारीमा गएर फर्किएकाहरूले अपनाएको व्यवहार र सुझावलाई आफूले प्रयोगमा ल्याउने प्रतिक्षा जनाए पनि त्यसको व्यवहारिक रूपमा नल्याएको पाइएको छ जसलाई स्वास्थ्य शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी व्यवस्थित बनाउन सकिन्छ ।

घ) शान्तिनगरका कुमाल समुदायका अधिकांश घरमूली नै चर्पीको प्रयोग सही रूपमा गर्न आफ्नो परम्परागत चलनभन्दा फरक रहेको मानसिकतामा छन् । वाटरशील चर्पी बार हालेको चर्पीभन्दा बार बारेर बनाइएको खुल्ला चर्पी नै उपयुक्त मानिएको पाइयो ।

परिच्छेद : पाँच

सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्र झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.का कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहार सम्बन्धी साथै शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदिले शौचालयमा पारेको प्रभावमा सीमित रहेको छ। झापा जिल्ला शान्तिनगर गाविसमा रहेका नमुना छनोटमा परेका ५०० जना महिला तथा पुरुषमा गरिएको अध्ययन भए तापनि यो एउटा नेपालमा रहेका सम्पूर्ण समुदायहरूको नमुना अध्ययनको रूपमा लिन सकिन्छ। यो शोध अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप सम्बन्धित क्षेत्रमा स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न भयो। यो अध्ययन केवल अध्ययन क्षेत्रका कुमालहरूप्रति केन्द्रित हुनाले मुख्य रूपमा अध्ययन क्षेत्रका कुमालहरूको शौचालय सम्बन्धी कस्तो छ ? शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ? सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अवस्था कस्तो छ ? त्यहाँका मानिसहरूको स्वास्थ्य स्थिति कस्तो छ ? भन्ने कुराको जानकारी लिन अध्ययनको मुख्य उद्देश्य पत्ता लगार्य त्यसैले शौचालयमा पारेको प्रभावप्रतिको ज्ञान तथा अभिवृद्धि पत्ता लगाउनु रहेको छ।

कुमाल जातिसँग विभिन्न तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा सामान्य सम्भावना विधि अन्तर्गत नमुना छनोट गरियो। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत सहभागी अवलोकन, प्रमुख जानकार व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता र द्वितीय स्रोत अन्तर्गत सरकारी र गैह्र प्रकाशन सामग्रीहरू प्रयोग गरियो। यस्ता तथ्याङ्कहरू अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा स्वास्थ्यको विभिन्न पक्षहरूका सम्बन्धमा तथ्याङ्क प्राप्त गरियो। सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कलाई सबैले बुझ्ने गरी सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरी आवश्यकता अनुसार झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.का कुमाल समुदायको अवलोकन गरी तथ्याङ्कहरूलाई विभिन्न तालिकामा तालिकीकरण गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा विभिन्न साहित्यको पुनरावलोकन गरी तयार पारिएको छ। यस विषयवस्तुसँग सम्बन्धित साहित्यको अत्यन्त कमी भए पनि सकेसम्म अनुसन्धान कार्यलाई सार्थक र परिणाममुखी बनाउन खोजिएको छ। साहित्यको

पुनारावलोकन विभिन्न पुस्तक, अप्रकाशित शोध पत्र, विभागका प्रकाशित तथ्याङ्क, अनलाइन रिपोर्ट आदिको सहयोग लिई तयार पारिएको छ । यसरी गरिएको अध्ययनबाट शोधकार्यलाई सरल र सहज बनाउनुका साथै अनुसन्धानकर्तालाई आवश्यक ज्ञान प्राप्त भएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.मा रहेका ५०० जनामध्ये सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि अन्तर्गत अध्ययनमा समावेश भएका जनसङ्ख्याको शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा अधिकांश महिलाहरू प्रा.वि, निमावि पास गरेको र अनौपचारिक शिक्षाबाट साक्षरता हासिल गरेको पाइयो । अरू तहभन्दा उच्च शिक्षातिर कम जनसङ्ख्या पाइयो । अहिले विस्तारै उच्च शिक्षा हासिल गर्ने महिलाहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ। पेशागत विवरणलाई हेर्दा धेरैजसो कृषि पेशामा आवद्ध पाइयो । यसै गरी व्यापार व्यवसाय गर्ने तथा शिक्षक पेशामा लागेका र सरकारी कर्मचारीमा लागेका महिलाहरू न्युनतम अवस्थामा रहेको पाइयो। सबैभन्दा बढी घरायसी कामकाज र कृषि पेशामा समय बिताउने महिलाहरूको सङ्ख्या रहेको पाइयो । यिनीहरूो मुख्य पेशा भनेको ज्याला मजदुरी र किसान नै मुख्य रहेको पाइयो ।

झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स. का कुमाल समुदायहरूको अवस्थालाई समग्रमा अध्ययन गर्दा पुराना मूल्य मान्यता र परम्पराले गर्दा उनीहरूलाई अझै पनि असर पारेको पाइयो तर विगतका तुलनामा कुमालहरूको चौतर्फी विकासमा क्रमिक रूपमा सुधार हुँदै आएको बताएका छन् । कुमाल समुदायमा अन्य समुदायको तुलनामा चर्पीको व्यवस्था भने अहिलेसम्म पनि राम्रो र भरपर्दो रूपमा निर्माण नगरिएको पाइयो ।

५.३ सुझावहरू

५.३.१ निर्माण तहका लागि सुझाव

नेपालमा समग्र रूपमा हेर्दा अरू समुदाय भन्दा कम जनसङ्ख्या रहेको कुमाल जाति हो । उनीहरूको जनसङ्ख्या ब्राह्मण, क्षेत्री, राई, लिम्बू आदिको तुलनामा निकै कम छन् । त्यसैले उनीहरूलाई अगाडि बढाउनका लागि राष्ट्रिय स्तरबाट पनि विभिन्न

कार्यक्रमहरूको आयोजना गरी त्यसमा उनीहरूलाई पूर्ण सहभागिता गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।

क) राष्ट्रिय नीतिमा कुमाल जातिलाई समावेश गराई सीपमूलक तालिम प्रदान गर्नुपर्ने, कुमाल जाति आफैँले व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्ने, सरकारी तथा वित्तीय संस्थाबाट विना धितो सहुलियतपूर्ण व्याजमा ऋण उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा कुमालहरूलाई करमा विशेष छुट दिनुपर्ने देखिन्छ ।

ख) मुलुकमा रहेका विभिन्न सरोकारवाला संघसंस्था वा कार्यालयहरूमा कुमालहरूको पूर्णरूपमा अभिलेख राखी सरकारी सेवामा कुमालहरूको पहुँच बढाउन आवश्यक देखिन्छ ।

ग) समाजमा रहेका सामाजिक कुरीतिका कारण कुमालहरूले जातीय हिंसा भोग्नुपरेकाले त्यस्ता कुरालाई समय सापेक्ष परिवर्तन गर्नुका साथै उनीहरूको बसोबास रहेको ठाउँमा चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

घ) कुमाल जातिका पुरुष तथा महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि विभिन्न प्रकारका सीपमूलक तथा जीवनोपयोगी तालिमहरूको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

ङ) कुमालहरूको आफ्नो नाममा कुनै पनि सम्पत्ति नहुने तथा आर्थिक कमजोरीका कारण स्वास्थ्य समस्याहरू तुरुन्त समाधान गर्न नसक्ने भएकाले विभिन्न अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा कुमाल जातिलाई विशेष छुटको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

च) कुमाल जातिका मानिसहरूको योग्यता र क्षमता अनुसार त्यसलार्य कदर गर्दै उनीहरूलाई रोजगारमा विशेष अवसर दिनुपर्ने देखिन्छ ।

५.३.२ कार्यान्वयन तहका लागि सुझाव

यस अध्ययन र विश्लेषणका क्रममा झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.का कुमाल समुदायका शौचालय सम्बन्धी ज्ञानमा क्रमिक रूपमा सुधार हुँदै आएको पाइएको छ। अध्ययनका क्रममा पाइएका समस्याहरू समाधान गर्न तथा सुधारका लागि निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

क) कुमालसमुदायको शौचालय सम्बन्धी समस्यालाई मध्यनजर गरेर सरकारी तथा गैरसरकारी शौचालयका लागि विशेष गरी निःशुल्क रूपमा शौचालयको व्यवस्था गरी दिनुपर्ने देखिएको छ ।

ख) कुमाल समुदायको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा पहुँच बढाउनका लागि रोजगार लगायतका अन्य आयआर्जनका कार्यमा विशेष व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

ग) अधिकांश कुमाल समुदायहरू कृषि तथा रोजगारी र ज्याला मजदुरी पेशामा आबद्ध भएकाले उनीहरूलाई आधुनिक कृषि प्रणालीका लागि तालिम, व्यवसायिक खेतीतर्फ आकर्षित गराउन उन्नत जातका बीउविजन तथा उन्नत जातका पशुपक्षीहरू सहुलियत दरमा उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

घ) कुमालहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पहुँच म भएकाले उनीहरूको स्वास्थ्य तथा शैक्षिक खर्च शतप्रतिशत सरकारले बेहोर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै उनीहरूलाई उच्च शिक्षामा पहुँच वृद्धिका लागि प्रोत्साहन गर्न विशेष छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

ङ) कतिपय महिलाहरू वृद्ध अवस्थामा एक्लै बसी कष्टकर गुजारा चलाउनुपर्ने देखिएकाले उनीहरूको कष्टकर जीवनलाई मध्यनजर गरेर सरकारले निःशुल्क आवास तथा अन्य सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

च) सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य मान्यताले पनि ुमालहरूलाई प्रभाव पारेको पाइयो । जसका कारण उनीहरू आफूमा सक्षम हुँदाहुँदै पनि दबिएर बस्नुपरेको पाइएकाले हाम्रो समाजमा रहेको विद्यमान सामाजिक संस्कार र मूल्य मान्यतालाई परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

छ) कुमाल समुदायको शौचालय सम्बन्धीको ज्ञान वृद्धिका लागि स्थानीय निकायमा यस सम्बन्धी तालिम, सेमिनार, गोष्ठीको समय समयमा आयोजना गरी सबै जातजातिको समान सहभागिताको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.३.३ अध्ययन अनुसन्धान तहका लागि सिफारिस

कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहार सम्बन्धी अध्ययनका क्रममा जटिलता देखिएको र उक्त समस्या समाधान गर्न नितान्त आवश्यक देखिन्छ। कुमालहरूलाई स्थानीय स्तरदेखि केन्द्रसम्म सञ्जाल विस्तार गर्ने, विभिन्न समूह संघसंस्थाहरूमा आबद्ध गराउने, कुमाल जातिका मानिसहरूको नेतृत्व विस्तार तथा जिम्मेवारी वहन गराई स्थानीय स्तरमा क्षमता वृद्धि गराउँदै नीति निर्माण तथा मूलप्रवाहमा सहभागी गराउनुपर्ने देखिन्छ। यसरी कुमाल जातिहरूको नेतृत्वलाई अधिराज्यव्यापी बनाएको खण्डमा भविष्यमा आइपर्ने कुमाल जातिका पुरुष तथा महिलाहरूका समस्या बिस्तारै कम हुँदै जाने देखिन्छ। भविष्यमा अध्ययनका लागि निम्न बुँदाहरूमा सिफारिस गर्न उचित ठानिएको छ :

क) शैक्षिक, आर्थिक र स्वास्थ्य स्थितिमा कुमालको अधिकार सुनिश्चित गराउन र सम्मानित जीवनयापन गर्न,

ख) कुमाल जातिका मानिसहरूमाथि हुने जातीय भेदभावलाई अन्त्य गरी विभेदरहित समाजको निर्माण साथै समानता र क्षमतामूलक समाजको निर्माण गर्न,

ग) कुमाल जातिका मानिसहरूको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य अवस्थाका बारेमा थप अध्ययन गर्न,

घ) कुमाल जातिका मानिसहरूको क्षमता अभिवृद्धि गराई स्थानीय स्तरबाट उनीहरूका समस्या तथा समाधानका उपायहरू अबलम्बन गर्न,

ङ) समाज तथा समुदायमा कुमाल जातिका महिला तथा पुरुषहरूको भूमिका थप स्पष्ट पार्न,

च) कुमाल जातिले भोग्दै आएका सामाजिक तथा सांस्कृतिक कुरीतिहरूको अन्त्य गर्न,

छ) स्वास्थ्य क्षेत्रमा कुमाल जातिका मानिसहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न,

ज) कुमाल जातिका मानिसहरूको शौचालय सम्बन्धी देखिने समस्याहरूमाथि थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न प्रेरित गर्न।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अधिकारी, माधव, (२०५५) *बनेपा नगरपालिकाको फोहोर व्यवस्थापन सम्बन्धी एक अध्ययन,* अप्रकाशित शोधपत्र, स्नातकोत्तर तह शिक्षाशास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

उप्रेती, रवीन (२०७३/५/८) *साँझ परेपछि झाँडीमा,* कान्तिपुर दैनिक, पृष्ठ एक, एक चौथाई ।

गुरुङ, टीकाराम (२०००) *खाँदबारी नगरपालिका, संखुवासभामा चर्पी प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहारको अध्ययन,* स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

गौली, रामदेव (२०६४) *पोखरा नगरपालिका सामुदायिक विद्यालयमा सरसफाई व्यवस्थापन र सुविधाहरू,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर तह कीर्तिपुर : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, त्रि.वि. ।

ढकाल, नरेन्द्र (२०७३/६/) *झापामा ७८ प्रतिशत घरमा शौचालय,* पूर्वाञ्चल दैनिक, दैनिक, पृष्ठ एक, एक चौथाई ।

ढकाल, सोमनाथ (२०५२) *ठोस फोहोर व्यवस्थापन सम्बन्धी एक अध्ययन,* भक्तपुर, नगरपालिका, अप्रकाशित शोध कीर्तिपुर : स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, त्रि.वि.।

ढकाल, नरेन्द्र र गोविन्द न्यौपाने (२०७२), *चर्पीको प्रयोग र स्वास्थ्यमा यसको प्रभाव,* झापा : अप्रकाशित खोजमूलक लेख ।

न्यौपाने, देवीकुमारी (२०७१) *महिलाहरूको यौन शिक्षा तथा प्रजनन् स्वास्थ्यप्रति रहेको ज्ञान तथा व्यवहार सम्बन्धी अध्ययन,* अप्रकाशित शोध कीर्तिपुर : स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शिक्षा शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि.।

बराल, अर्जुन (२०५५) *किराँत संस्कृतिको समीपथ्य कुमाल जातिको संस्कृति* (प्रकाशित खोजमूलक लेख), निर्माण, सांस्कृतिक विशेषांक, सिक्किमः भारत ।

बराल, इन्दिरा देवी (२०७२), *सतार समुदायमा सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारको अध्ययन,* (अप्रकाशित शोध), स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शिक्षा शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि., मोरङ : सुकुना बहुमुखी क्याम्पस ।

बेलबासे, कमलराज (२०६३), *रूपन्देही जिल्ला पर्रोहा नमुना गा.वि.स.को आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय वसाइँसराइसम्बन्धी अध्ययन* (अप्रकाशित शोधपत्र), काठमाडौंः भूगोल शिक्षा विभाग ।

बैद्य, हरिबहादुर (१९९७), *माध्यमिक विद्यालय सरसफाई सम्बन्धी सुविधाहरू र व्यवस्थापन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन* (अप्रकाशित शोध), स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शिक्षा शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

महर्जन, रामकृष्ण र साथीहरू (२०००), *स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा,* निम्न माध्यमिक तह पाठ्यपुस्तक, सानोठिमी, भक्तपुर ।

शर्मा प्रकाश (२००१) *बालकोट गाविसमा चर्पीको प्रयोग र चर्पीको प्रकार,* स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शिक्षा शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

नेपाल रेडक्रस सोसाइटी (१९९७), *खाने पानी तथा सरसफाई कार्यक्रम,* बार्षिक प्रतिवेदन, काठमाडौं ।

रेग्मी, सिर्जना र साथीहरू (२०६८/०६९), *सामुदायिक स्वास्थ्य प्रवर्द्धन कार्यक्रमका लागि सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सङ्गठन अध्ययन सर्वेक्षण,* कीर्तिपुर : केन्द्रीय शिक्षा शास्त्र विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

वाग्ले, (सन् २००७) *लमजुङ्ग जिल्ला, भोटेबडार गा.वि.स.मा सुरक्षित मातृत्व सेवाको सम्बर्द्धनमा स्वास्थ्य संस्थाको भूमिका सम्बन्धी अध्ययन,* कीर्तिपुर : केन्द्रीय शिक्षा शास्त्र विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

अनुसूची

अनुसन्धान फारम

१) चर्पीको अवस्था

क) राम्रो ख) सन्तोषजनक ग) खराब घ) अति राम्रो

२) चर्पीको सरसफाईको अवस्था

क) राम्रो ख) सन्तोषजनक ग) खराब

३) चर्पीबाट नराम्रो गन्ध आइरहेको

क) छैन ख) छगा)

४) चर्पीमा कनेर प्यान र वरिपरि दिसापिसाब छ/छैन ?

क) छ ख) छैन

५) तपाईकोमा कतिवटा चर्पी छन् ?

क) एक ओटा ख) दुई वटा ग) तीन वटा

६) तपाईको चर्पी कहाँ छ ?

क) घरको भित्रपट्टि ख) घर बाहिरवारीमा

७) तपाईको चर्पी कस्तो प्रकारको छ ?

क) सेनिटरी ख) साधारण

८) तपाईको परिवारको खानेपानीको मुहान कहाँ छ ?

क) धारणा ख) इनार ग) ट्युववेल (कल)

९) तपाईको खानेपानीको स्रोत र चर्पीको दुरी कति छ ?

क) १५ मिटरभन्दा माथि ख) १५ मिटरभन्दा कम

१०) तपाईको चर्पीमा कति पानी उपलब्ध हुन्छ ?

क) पर्याप्त मात्रामा ख) सन्तोषजनक ग) छैन

११) तपाईको आफ्नो चर्पी सफा गर्नु हुन्छ ?

क)गर्छु ख) गर्दिन

१२) यदि गर्नुहुन्छ भने, कहिले ?

क) दैनिक ख) हप्ताम ग) महिनामा

१३) के तपाईको परिवारका सबैले चर्पीको सही प्रयोग गर्दछ ?

क) गर्छन् ख) गर्दैनन्

१४) यदि गर्दैनन् भने किन ?

क) नानीहरूको हेल्चेक्र्याई ख) बुढाबुढीले प्रयोग गर्न मन नपराएर

१५) के तपाईको परिवारका सदस्यहरू पिसाब गर्न चर्पीको प्रयोग गर्दछन् ?

क) गर्छन् ख) गर्दैनन्

१६) के तपाई पिसााब गरेर सकेपछि चर्पी सफा गर्नु हुन्छ ?

क) गर्छु ख) गर्दिन

१७) के तपाईमा सेफ्टी ट्यांक छ ?

क) छ ख) छैन

१८) छैन भने आफ्नो भाडो दिसापिसाबले भरिएपछि कहाँ फाइदा हुन्छ ?

क) ढलमा ख) खुल्ला चौरमा ग) खोलामा घ) खाल्डोमा

१९) के तपाईको परिवारकासबैले दिसापिसाब गरी सकेपछि हात धुन्छन् ?

क) हुन्छन् ख) हुँदैनन्

२०) यदि धुन्छन् भने हात धुन के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) पानी-साबुन ख) पानी-खरानी ग) पानी-माटो घ) पानी मात्र

२१) तपाईको परिवारमा कहिले-कहिले केही सरुवा रोग देखिएको छ ?

क) देखिन्छ ख) महिनामा एक पटक ग) बर्षमा दुई तिन पटक घ) बर्षमा एकपटक

२२) तपाईको परिवारमा प्रायः गरेर कस्तो रोग देखिन्छ

क) डाइरिया ख) हैजा ग) जुका घ) जण्डिस